

УДК 323.171.7(477)

**ЄВРОПЕЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА
ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ЧИННИК
КОНСОЛІДАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ У
ПОСТКОЛОНІАЛЬНУ ДОБУ (1991–2018 РР.)**

**EUROPEAN CIVILIZATION IDENTITY AS A FACTOR
FOR THE CONSOLIDATION OF CITIZENS
OF UKRAINE IN THE POST-COLONIAL AGE
(1991–2018)**

Воропаєва Т. С.,

кандидат психологічних наук, доцент,
Київський національний університет ім. Тараса
Шевченка (Київ, Україна), e-mail: voropayeva-
tania@ukr.net, ORCID: 0000-0001-8388-7169

Voropayeva T. S.,

Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Taras Shevchenko National
University of Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail:
voropayeva-tania@ukr.net, ORCID:
0000-0001-8388-7169

Активізація глобалізаційних процесів у світі призводить до прискорення внутрішніх перетворень у постколоніальних державах та актуалізації проблеми формування різних форм колективної ідентичності в нових соціокультурних координатах. У зв'язку з цим актуальність інтегративного дослідження формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України не викликає сумнівів. Відомо, що феномен колективної ідентичності давно привертає увагу багатьох дослідників і активно обговорюється в різних соціальних та гуманітарних дискурсах. Зарубіжні науковці вивчають це явище переважно у рамках соціокультурної антропології, соціології та психології з різних теоретичних та методологічних позицій. В українській науці колективна ідентичність вивчається в рамках філософії, політології, соціології, культурології та психології. Метою даної статті є вивчення динаміки формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України у постколоніальну добу з точки зору українознавства як інтегративної науки. Розглядаються основні підходи до визначення ідентичності, підкреслюється багатозначність її інтерпретацій, аналізується поєднання європейської та національної ідентичності. Автор наводить різні точки зору на природу даного соціокультурного явища і доводить важливість формування європейської цивілізаційної ідентичності на постколоніальному етапі розвитку українського суспільства. У зв'язку з цим у державній політиці ідентичності в Україні актуалізується інтерес до розробки різних проектів формування спільної ідентичності як основи для зміцнення єдності українського народу. Дані соціологічних досліджень доводять, що для постколоніального українського суспільства проблема ідентичності є однією з ключових. Ресурс згоди та консолідації громадян України значною мірою визначається станом колективної ідентичності.

Ключові слова: ідентифікація, ідентичність, колективна ідентичність, європейська цивілізаційна ідентичність, українознавство, інтегративний підхід, громадяни України.

Activation of globalization processes in the world leads to an acceleration of internal transformations in the post-colonial states and actualizing the problem of formation of different forms of collective identity in the new socio-cultural coordinates. In this regard, the relevance of the integrative study of the shaping of the European Civilization identity of citizens of Ukraine is not in doubt. It is known that the phenomenon of collective identity has long attracted the attention of many researchers and actively discussed in the diverse social and humanitarian discourses. The foreign science studies this phenomenon mainly in line with the socio-cultural anthropology, sociology and psychology from different theoretical and methodological positions. In the Ukrainian science collective identity is studied within the framework of philosophy, political science, sociology, cultural studies and psychology. The purpose of this article is to study the dynamics of formation of the European Civilization identity of Ukrainian citizens in the post-colonial era in terms of Ukrainian studies as an integrative science. The main approaches to the definition of identity, it highlights the ambiguity of interpretations and analyzes a combination of European and national identity. The author presents different points of view on the nature of the social and cultural phenomenon and proves the importance of the formation of European Civilization identity at the post-colonial stage of development of Ukrainian society. In connection with

this, in the state policy of identity in Ukraine, an interest in the development of various projects for the formation of a common identity as a basis for strengthening the unity of the Ukrainian people is actualized. The data of the sociological research prove that the identity issues are still among the key problems of the post-colonial Ukrainian society. The resource of consent and consolidation of citizens of Ukraine to a large extent is determined by the state of collective identity.

Keywords: identification, identity, collective identity, European Civilization identity, Ukrainian studies, integrative approach, citizens of Ukraine.

Одним з головних викликів людству в ХХІ ст. є глобалізація, яка має і позитивні, і негативні наслідки (уніфікація, дегуманізація, деетнізація, денацієзація людських спільнот тощо). Глобалізація багато в чому визначає контури майбутнього світоустрою, а супроводжуючі її активні комунікативні, інформаційні й інтеграційні процеси зумовили появу нових суб'єктів світопорядку. Адже до національних держав (як головних суб'єктів світових економічних, політичних, правових і соціокультурних процесів) поступово приєднуються економічні союзи, транснаціональні корпорації, військово-політичні блоки, мережеві організації тощо. Окремі аналітики підкреслюють, що подальший розвиток людства піде шляхом підвищення соціокультурного, станового, професійного та іншого різноманіття (В. Хілл). Саме тому сучасні дослідники пророкують «зтікнення цивілізацій» (С. Хантінгтон), «зіткнення фундаменталізмів» (Т. Алієв), конфліктизацію відносин між транснаціональними корпораціями (Е. Тоффлер) тощо [9; 10; 11].

Активізація глобалізаційних процесів, які розгортаються у світі, призводить не тільки до вільного переміщення фінансів, товарів, робочої сили й різних ресурсів, але й до руйнування локальних культур, традиційних практик, усталених уявлень і базових цінностей. Сьогодні багато країн Європи зіткнулися з серйозними викликами, які пов'язані з проблемами колективної безпеки, інформаційними війнами, активізацією міграційних процесів, терористичних дій, кардинальними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаціями, а також із загрозами поступового розмивання національних культур і деформації європейської цивілізаційної ідентичності. Ці проблеми тісно пов'язані з міжцивілізаційною взаємодією, адже в процесі розвитку сучасного світу простежується посилення впливу цивілізаційних чинників, які визначають досить велику частину змін, що відбуваються в світі. Багато країн світу вступили в нову, інформаційну стадію свого цивілізаційного розвитку, де повноцінно функціонує «економіка знань», реалізуються ресурсозберігаючі та наукомісткі технології, а громадянське суспільство успішно контролює владні структури. В цей же час у багатьох країнах колишнього СРСР були проведені радикальні перетворення, які призвели до величезних змін у всіх сферах суспільства (політико-правовій, економічній, соціокультурній та ін.). І деякі з цих суперечливих змін і трансформацій поставили велику частину громадян нових незалежних держав на грань

виживання. В результаті, у таких постколоніальних країнах продовжує збільшуватися відставання від сучасного світового рівня в соціально-економічній, технологічній, науковій та інших сферах, нівелюються традиційні моральні норми й базові цінності, прагматизуються і криміналізуються відносини між людьми. Стабільність розвитку будь-якого постколоніального суспільства може бути нівельована за умов некритичного запозичення чужого досвіду, хаотичних економічних реформ і ринкових інновацій, якщо ці запозичення та інновації не збалансовані з культурною самобутністю даного соціуму, його ментальністю та колективною ідентичністю.

Відомо, що глобалізаційні процеси здійснюють кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства, деформують автентичні традиції і трансформують колективні ідентичності різних суб'єктів. Для національних культур ці процеси стають серйозним випробуванням, оскільки зачіпають фундаментальні ідентифікаційні основи націй і держав. Саме тому в глобалізованому світі проблема колективної ідентичності спільнот та індивідів стає однією з основних наукових проблем. На початку XXI ст. одними з найважливіших колективних ідентичностей для громадян України стали етнічна, релігійна, регіональна, національна та європейська ідентичність. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність поглибленого вивчення динаміки формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України у постколоніальну добу, а також впливу цієї ідентичності на процес консолідації громадян України та всього світового українства. Актуальність подібних досліджень не викликає сумнівів. Отже, поставлена проблема пов'язана з важливими науковими та практичними завданнями, які потребують конструктивного вирішення.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання поставленої проблеми, дозволяє виокремити невирішені раніше аспекти даної проблеми. Видатний британський учений З. Бауман слушно зауважив, що «вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичності» може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [1, с. 176]. У глобалізованому світі ідентичність стає домінуючим дискурсом і науки, і повсякденного життя, адже ідентичність, як підкреслив З. Бауман, виступає своєрідною «призмою», через яку розглядаються, оцінюються і вивчаються багато важливих рис сучасного життя. Окрім цього, З. Бауман підкреслив, що для сучасної людини не так важливий процес надбання ідентичності, як те, яку саме ідентичність вона вибере, щоб відчувати себе комфортно і стабільно, а також як зуміти вчасно її змінити на іншу в разі втрати нею своєї актуальності [1, с. 185].

Відомо, що ідентифікаційна проблематика була актуалізована у XX ст., різні аспекти цієї проблеми досліджувалися в рамках психології, соціології, філософії, історії, етнології, політології,

антропології, педагогіки і т.д. Перші концепції ідентичності були представлені у працях З. Фройда, Е. Еріксона, К.-Г. Юнга, Г. Теджфела, Дж. Тернера та інших вчених [15]. Нові підходи до вивчення ідентичності в контексті різних теоретико-методологічних позицій репрезентували Х. Абельс, Я. Ассман, М. Барретт, Ф. Барт, Р. Баумайстер, З. Бауман, У. Бек, Д. Белл, П. Бергер, П. Бурдьє, І. Валлерстайн, А. Вагерман, Б. Геральд, Е. Гидденс, В. Дуаз, У. Джеймс, Дж. Колеман, Г. Кон, В. Коннор, Ч. Кули, Ж. Лакан, Т. Лукман, Г. Люббе, Дж. Марсія, А. Маслоу, Д. Маттесон, Дж. Мід, М. Мід, С. Московічі, Г. Олпорт, Т. Парсонс, Ж. Піаже, Е. Сміт, П. Сорокін, С. Страйкер, Ч. Тейлор, Е. Тоффлер, Е. Фромм, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, В. Хесле, К. Хорні, А. Шюц та ін. [1; 10; 11; 12; 13; 14]). Відомі українські та російські вчені (Г. Андреева, Н. Антонова, Е. Арутюнова, Ю. Арутюнян, О. Асмолов, А. Бороноев, Ю. Бромлей, Т. Воропай, Є. Галкіна, Г. Геранина, П. Гнатенко, Я. Грицак, М. Губогло, А. Гусейнов, Л. Дробіжева, М. Заковоротна, А. Здравомислов, Н. Іванова, Л. Іюнін, К. Касьянова, К. Кислюк, З. Когут, І. Кон, Н. Корж, Н. Лебедева, Д. Леонтьєв, В. Малахов, М. Маринович, Л. Науменко, М. Обушний, В. Павленко, С. Плохій, С. Рижова, М. Рябчук, С. Савоскул, В. Сергійчук, З. Сикевич, Г. Солдатова, М. Степико, Т. Стефаненко, В. Тишков, Г. Тульчинський, В. Хотинець, С. Чешко, М. Шульга, В. Ядов та ін.) вивчали різні форми колективної ідентичності (етнічну, релігійну, регіональну, громадянську та національну ідентичність).

Сьогодні проблематика ідентичності представлена майже у всіх галузях соціогуманітаристики. Звичайно, ці дослідження не завжди узгоджені між собою через різні теоретико-методологічні засади. Це ускладнює як теоретичні узагальнення, так і порівняння результатів емпіричних досліджень. Але все ж таки існує кілька теоретичних позицій, які є загальновизнаними для більшості сучасних дослідників ідентичності: а) включення поняття «ідентичність» в проблематику, пов'язану з формуванням мотивації, розвитком суб'єктності, засвоєнням цінностей); б) переміщення наукового інтересу дослідників від структурних характеристик ідентичності до процесуальних; в) констатація кризи ідентичності особистості в умовах «плинної» сучасності, що надає кожному індивіду безмежне поле вибору або ж провокує на відмову від нього і втрату власної суб'єктності. Деякі дослідження індивідуальної та колективної ідентичності, які були проведені в останні роки, спрямовані на розуміння того, як саме людина пристоїть наростаючій невизначеності, множинності й мінливості оточуючого світу [2].

Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що *ідентичність є результатом процесу ідентифікації* (що розглядається як процес співвіднесення, уподібнення, ототожнення себе чи своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як *динамічну структуру, яка розвивається упродовж*

усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, він може розгортатися як у прогресивному, так і у регресивному напрямі, проходячи етапи подолання криз ідентичності [2; 3; 16]. Отже, ідентифікацію необхідно розглядати як процес, включений у цілісну життєдіяльність суб'єкта; нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною і поведінковою сферою особистості; обумовлений її потребами, мотивами, цілями і установками; опосередкований нормативно–звичайними, знаково–символічними, ідейно–образними та ціннісно–смысловими системами культури. При цьому самоідентифікація здійснюється на основі вікових, гендерних, етнокультурних, національних, релігійних, професійних, континентальних, цивілізаційних та інших параметрів. Для постколоніальної України особливо важливим (і показовим) є процес формування європейської цивілізаційної ідентичності її громадян. У цьому плані досить продуктивним є поєднання теоретичних підходів і досягнень українознавства, філософської антропології, соціальної філософії, соціальної психології та цивіліології.

Метою проведеного дослідження було вивчення специфіки формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України у постколоніальну добу (1991–2018 рр.) з точки зору українознавства як інтегративної науки, а також обґрунтування отриманих наукових результатів.

На жаль, деякі українські дослідники досить часто роблять необґрунтовані висновки про цивілізаційний розвиток українського народу: 1) вони плутають не лише локальні й континентальні цивілізації, але й національну та цивілізаційну ідентичність; 2) вони підмінюють поняття і називають, наприклад, штучно створені міжрегіональні конфлікти цивілізаційними; 3) іноді продукуються заяви про неможливість однозначного цивілізаційного самовизначення громадян України (оскільки абсолютно не враховуються результати багатьох емпіричних досліджень, наприклад, не завжди враховується той факт, що переважна більшість кримських татар вважають себе європейськими тюрками). Для подолання багатьох необґрунтованих висновків необхідно залучати результати соціологічних, політико–психологічних та етнопсихологічних досліджень для вивчення націєтворчої та цивілізаційної динаміки українського суспільства, адже без інтегративного аналізу емпіричних досліджень неможливо вийти на рівень філософського осмислення поставленої проблеми [2; 3; 16].

Застосований нами інтегративний підхід передбачав урахування ключових теоретико–методологічних засад дослідження колективної ідентичності громадян України, основними з яких є: 1) системне бачення поступового розгортання таких стадій еволюції універсуму як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, глотогенез, соціогенез, культурогенез, етногенез, суб'єктогенез, ноогенез тощо; 2) чітке розрізнення

етнічного та національного буття, етнічної та національної ідентичності, етнічної та політичної нації; 3) системне вивчення процесу становлення і розвитку колективної ідентичності українців у контексті етногенетичних, націєтворчих, соціокультурних, інформаційних та цивілізаційних процесів; 4) обов'язковий розгляд української ідентичності (що може формуватися у межах і етносу, і нації, і всього світового українства) як динамічної структури, для якої характерний нелінійний і нерівномірний розвиток; 5) вивчення системоутворюючої ролі ноетичного (смыслового) виміру процесу ідентифікації суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних); 6) врахування того факту, що українці в ході свого історичного розвитку змінили власний етнонім (зміна етнонімів найчастіше відбувається саме в межах усталених етнічних спільнот, коли народ знаходиться на порозі націєтворення і шукає найбільш давні й глибинні підстави для своєї національної самоназви), адже при зміні етноніму народ залишається самим собою, і збереження колективного «Ми» та власної ідентичності зумовлюється спадкоємністю історичної пам'яті, етнічної ментальності та свідомості; 7) дослідження української нації як повномасштабної (яка за відомою міжнародною класифікацією Я. Крейчі та В. Велімські є одночасно і етнічною, і політичною [13, с. 58–59]), не розриваючи племінний, етнічний і національний етапи розвитку українства; 8) базування дослідження європейської цивілізаційної ідентичності на наукових уявленнях про цивілізацію як над–етнічну, над–національну і над–державну спільність; 9) врахування того, що для України властивий синтезуючий тип міжцивілізаційної взаємодії; 10) обов'язкова концептуалізація міждисциплінарних узагальнень (культурологічних, історіософських, етнолінгвістичних, соціально–психологічних, етнополітологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної та горизонтальної інтеграції; 11) обов'язкове поєднання теоретичних та емпіричних досліджень, що унеможливить продукування неадекватних тверджень про нібито суцільну інтровертованість і меланхолійність українців та про неможливість їхньої однозначної цивілізаційної самоідентифікації; 12) врахування того, що без завершення процесів націєтворення і без збереження власної ідентичності Україна не буде конкурентоздатною державою у світі [2; 3; 16].

Процес формування і трансформації європейської цивілізаційної ідентичності громадян України досліджувався українознавцями КНУ імені Тараса Шевченка упродовж 1991–2018 рр. у рамках кількох наукових проектів Центру українознавства філософського факультету (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка): «Українська національна ідея: теоретико–емпіричні аспекти»; «Соціально–психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України

як чинника державотворення»; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти»; «Трансформація базових цінностей українського народу»; «Український костюм у часі і просторі»; «Проблеми национальной идентичности в России и в Украине в условиях глобализации», «Трансформация этнической идентичности в России и в Украине в постсоветский период»; «Становлення та розвиток цивілізаційної ідентичності громадян України» та ін. Ці проекти фінансувалися Фондом «Відродження», Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом ім. Фрідріха Еберта, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, Російським Гуманітарним науковим Фондом, а також Асоціацією українських банків. У даних проєктах активну участь брали студенти й аспіранти 3-х університетів міста Києва (у тому числі студенти й аспіранти факультетів психології, соціології, філософського, геологічного та механіко-математичного факультетів КНУ імені Тараса Шевченка), які працювали у якості інтерв'юєрів, здійснювали обробку даних, виконували інші види роботи.

Для вивчення трансформації різних видів колективної ідентичності громадян України ми використовували методику М. Куна – Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптований Опитувальник колективної ідентичності (Р. Лухтанен, Дж. Крокер), адаптовану методику «Шкала вимірювання ідентичності» М. Синерелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки. Опитування проводилися в усіх областях України (до травня 2014 року, у 2015–2018 роках на окупованих територіях України дослідження не проводилось) методом індивідуального інтерв'ю за місцем проживання. Вибірка репрезентативна за основними соціально-демографічними показниками. Статистична похибка не перевищує 2,9%.

Спираючись на теорію соціальної ідентичності Г. Тежфела і Дж. Тернера (які одними з перших вивчали групову ідентичність [15]), враховуючи концепцію ідентифікаційної матриці С. Московічі (який в рамках обґрунтування теорії соціальних уявлень запропонував ідею про ідентифікаційну матрицю, в основі якої лежать різні групові ідентичності), а також дослідження Дж. Беррі (який виділяв чотири типи етнічної ідентичності: моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, змінену та маргінальну ідентичність [12, с. 44–46]), ми виокремили різні *рівні розвитку* колективної ідентичності: високий, середній і низький. Така диференціація рівнів розвитку ідентичності дуже близька до відомої класифікації *ступенів прояву*

групової ідентичності – групової індиферентності (нульова ідентичність), гіпоідентичності (знижена ідентичність), позитивна (нормальна) групової ідентичності, гіперідентичності (перебільшена групової ідентичності). Якщо гіпоідентичність та гіперідентичність вважаються відхиленнями від нормальної групової ідентичності й становлять небезпеку для суспільства, то позитивна групової ідентичності необхідна для мирного співіснування різних груп у суспільстві, оскільки така ідентичність передбачає наявність досить сприятливих образів інших груп за наявності позитивного образу власної групи. При цьому групової індиферентності у рамках біполярної моделі позитивної–негативної ідентичності займає так званий нульовий рівень і супроводжується розмиванням образу «Ми–групи»; гіпоідентичність передбачає негативне ставлення індивіда до власної групи, відчуження від неї, нетерпимість стосовно членів групи, небажання підтримувати групові цінності; гіперідентичність (як надпозитивне ставлення до власної групи) вважається найбільш небезпечною, оскільки вона не тільки пов'язана з руйнуванням позитивної групової ідентичності та розмиванням почуття «Ми» у членів групи, але й супроводжується їх переконаністю у перевазі власної групи над «чужими», упередженням щодо представників інших груп та ухилянням від адекватної взаємодії з ними. Отже, якщо позитивна групової ідентичності знаходиться у так званій зоні «норми», то групової індиферентності, гіпоідентичності та гіперідентичності вважаються патологічними варіантами, що виникають як захисна реакція у несприятливих соціокультурних умовах.

Але така диференціація варіантів групової ідентичності розроблена виключно в рамках біполярної моделі позитивної–негативної групової ідентичності. Якщо ж аналізувати позитивну групову ідентичність як таку, то в її «системі координат» також виявляються різні *рівні інтенсивності прояву* та різні *рівні розвитку* цієї ідентичності. Подібні «варіації і трансформації» позитивної групової ідентичності можуть бути представлені як високий, середній і низький рівні її проявів та розвитку. При цьому основними компонентами колективної ідентичності є когнітивний, емоційний та регулятивний. Наші теоретичні й емпіричні дослідження [2; 3; 4; 16] показали, що за допомогою адаптованого Опитувальника колективної ідентичності (який розробили Р. Лухтанен і Дж. Крокер) можна виявити високий, середній та низький рівні колективної (в тому числі й європейської цивілізаційної) ідентичності громадян України.

Необхідно зауважити, що сучасний український дослідник К. Кислюк у своїй статті «Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи» також наголошує, що ідентичність є «різнорівневою» [5, с. 58], з чим можна повністю погодитись, але при цьому він чомусь виокремлює реальний, фактичний і формальний рівні ідентичності [5, с.

56–57] і підкреслює, що «для набуття ідентичністю українців якісно вищого, більш усталеного вигляду достатньо підвищення рівня реальної ідентичності до рівня фактичної, а фактичної – до рівня формальної ...» [5, с. 60]. На жаль, поняття «реальний», «фактичний» та «формальний» не можуть репрезентувати нижчий, середній та вищий рівні сформованості будь-якої індивідуальної або колективної ідентичності.

Наше багаторічне дослідження різних форм колективної ідентичності громадян України враховує концептуальні положення багатьох відомих вчених. Зокрема, З. Бауман, С. Гантінгтон, М. Кастельс та інші дослідники відносять проблематику національної ідентичності до числа сучасних світових проблем, які займають перші місця в «порядку денному» міжнародного співтовариства. Адаже острах втратити свою мову, культуру, самобутність, унікальність в умовах глобалізації є характерним майже для всіх народів світу, ця проблематика проявляється і на рівні держав, які намагаються відстояти свої національні інтереси, свою національну ідентичність. Отже, у часи глобальних перемін, транснаціональних міграцій, екологічних і техногенних катастроф одними з головних завдань реалізації етнонаціональної політики є узгодження інтересів всіх проживаючих на території України етнічних груп і національних меншин, забезпечення їх правового захисту та розвитку на основі принципів добровільності, рівноправності і взаємної вигоди.

Одним з перших питання про цивілізаційну ідентичність поставив С. Гантінгтон, який у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій?» (1993 р.) [10] актуалізував цю проблематику. Він підкреслив, що громадяни європейських країн мають спільні культурні характеристики, які відрізняють їх від представників китайського чи арабського світу. Цивілізаційні відмінності формуються завдяки наявності спільних рис, таких, як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, а також завдяки суб'єктивній самоідентифікації людей [11]. На думку С. Гантінгтона, в 1990–ті рр. відбувся глобальний спалах кризи ідентичності. У цій кризовій ситуації опинилося багато країн, де актуалізувалися питання: «Хто ми такі?», «Звідки ми?», «Хто не з нами?» [11, с. 186]. У ХХІ ст. цивілізаційні фактори відіграють усе більш помітну роль у формуванні світової політики та економіки.

Базуючись на вище викладених теоретико-методологічних засадах, підкреслимо, що при розгляді *специфіки формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України* необхідно враховувати *етапи цивілізаційного розвитку людності українських земель, праукраїнських племен і українства* (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти; етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на

українських теренах; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи. Особливо важливим при цьому є аналіз цивілізаційного поступу українського народу на середньовічному, ранньоіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному етапах, а також в умовах *індустріальної цивілізаційної хвилі* (тобто промислової революції) та *інформаційної цивілізаційної хвилі* [9] (тобто науково-технічної революції). Доволі прикметним є те, що три останні *етапи цивілізаційного розвитку українства* супроводжувались таким важливим цивілізаційним процесом, як *націєзація українського етносу*. Саме націєзація українського етносу та боротьба українського народу (разом із діаспорою) за свою суб'єктність і відновлення незалежної суверенної української держави стали основними чинниками, які сприяли *утвердженню українства як світового феномена*, обумовлюючи тим самим і процес формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України [2; 16].

С. Гантінгтон наголошував, що цивілізації об'єднують не тільки різноманітні об'єктивні чинники, але й *суб'єктивна самоідентифікація людей*. При цьому він зазначав, що люди можуть переосмислювати свою цивілізаційну ідентичність, *адже кордони й кордони цивілізацій можуть з часом змінюватися*. Сучасні лімологічні дослідження (проведені у рамках історичної, географічної та політичної лімології) свідчать про тісний зв'язок між *уявленнями людей про кордони* (локальні, регіональні, етнічні, державні, цивілізаційні) та *рівнем розвитку відповідної ідентичності* (територіальної, етнічної, громадянської, цивілізаційної тощо). При цьому існують *різні моделі взаємозв'язків між уявленнями людей про кордони та якістю їхньої колективної ідентичності*. Різні підходи до вивчення впливу уявлень людей про кордони на їхню локальну, регіональну, етнічну, національну, громадянсько-політичну та цивілізаційну ідентичність розробляють А. Паасі (Фінляндія), Т. Лунден (Швеція), Дж. Локлін (США), Д. Ньюмен (Ізраїль), П. Тейлор, Дж. Уотерберрі, Дж. Екклсон (Великобританія) та ін.

Таким чином, одним із головних елементів цивілізаційної ідентичності є певні *географічні кордони*. Із цього випливає проста формула: якщо немає стабільної цивілізаційної або громадянсько-політичної ідентичності, немає і стійких кордонів, стабільної території, стабільної держави, цивілізації чи іншої соціально-історичної (соціокультурної чи політичної) одиниці в цілому. Отже, кордони і межі спочатку створюються в соціальних уявленнях людей, а вже потім позначаються на географічних картах. При цьому *прикордонний простір (фронтір)* – це соціально-географічна зона, у межах якої найбільш інтенсивно взаємодіють економічні, культурні, правові, політичні й геополітичні системи сусідніх країн, народів, держав, цивілізацій та зіштовхуються їхні інтереси. Сучасна лімологія стверджує, що *прикордонний простір може охоплювати не тільки*

зону, прилеглу до кордону (етнічного, державного, цивілізаційного), а й внутрішні райони країни, які (завдяки своєму якісному етнічному й епонімічному «навантаженню») стали системо- і смислоутворюючою територією для певної держави. Для України таким прикордонним і одночасно «внутрішнім» простором (з функціями системо- і смислоутворення) стала територія Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, з якої, власне, і поширились назви «Русь» та «Україна». Окрім цього, саме з цією територією практично збігається простір так званої «внутрішньої Русі». При цьому необхідно наголосити, що основною геополітичною орієнтацією як держави Руська земля, так і держави Україна завжди була Європейська [4].

На формування європейської цивілізаційної ідентичності українців суттєво впливають уявлення про кордон між Європою (до якої належить Україна) та Азією. Відомо, що кордон між Європою та Азією у період із XIX – VII ст. до н.е. аж до нашого часу був переміщений із заходу на схід. Стародавні греки проводили цей кордон приблизно у центральній частині Середземного моря; в «Осьовий час», у 524–457 рр. до н.е., кордоном почали вважати Керченську протоку і річку Танаїс (Дон). Завдяки науковому авторитету Птолемея ці уявлення міцно утвердились і не змінювалось аж до XVIII ст. Відомо, що римський письменник Гай Пліній Секунд, описуючи Європу, Азію і Африку, зазначав, що «кордонами (частин світу) слугують ріки Танаїс і Ніл» [7, с. 839–885], а давньогрецький історик Страбон підкреслював, що течія ріки Танаїс «протилежна Нілу» [6, с. 236–310]. У наш час науковці виділяють держави, географічно розташовані в Європі (до яких, безперечно, належить Україна), і трансконтинентальні держави, менша частина територій яких знаходиться на теренах Європи, а більша частина – на теренах Азії (наприклад, Росія і Туреччина). Отже, на сході Україна межує з європейською територією РФ як трансконтинентальної держави, а на півдні (морський кордон) – з азійською територією Туреччини як трансконтинентальної держави.

Відомо, що М. Грушевський, О. Потебня, О. Субтельний, П. Толочко, В. Ніконов, Ю. Карпенко та інші автори й дослідники вважають, що назва «Україна» є семантично близькою до поняття «погранична територія». При цьому канадський професор О. Субтельний уточнює, що Україна – це «земля, що лежить скраю», але не Росії, а Європи; що це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по країнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом [8]. Подібні уявлення досить потужно впливають на формування європейської цивілізаційної ідентичності громадян України.

Отже, цивілізаційна ідентичність – це результат самоототожнення суб'єктів з тією чи іншою цивілізаційною спільністю, представниками якої

ці суб'єкти себе вважають. Звичайно, цивілізаційна ідентичність практично не усвідомлюється людьми в їхньому повсякденному житті. Вона актуалізується переважно тоді, коли суб'єкт зустрічається з представниками іншої цивілізації або ж у тих випадках, коли виникає необхідність осмислення цивілізаційної ролі та місії власної країни.

Проведені дослідження показали, що низький рівень розвитку європейської цивілізаційної ідентичності (так звана декларована ідентичність) характеризується формальністю, зовнішньою мотивацією процесу самовизначення, ціннісною невизначеністю, слабо вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, розмитістю зв'язків із відповідними цивілізаційними спільнотами. Середній рівень розвитку європейської цивілізаційної ідентичності (так звана ситуативна ідентичність) характеризується неформальністю, ситуативною мотивацією процесу самовизначення, помітно вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, відчуттям і переживанням своєї співпричетності до відповідних цивілізаційних спільнот, наявністю тісних зв'язків із представниками цих спільнот тощо. Високий рівень європейської цивілізаційної ідентичності (так звана зріла (або досягнута) ідентичність) характеризується рефлексивністю, внутрішньою (ціннісно-зумовленою) мотивацією процесу самовизначення, сильно вираженими емоційним, когнітивним та регулятивним компонентами ідентичності, наявністю глибинних зв'язків із відповідними цивілізаційними спільнотами, готовністю захищати базові цінності й інтереси цих спільнот. Необхідно зауважити, що на всіх рівнях розвитку колективної ідентичності найсильніше виявляється емоційний компонент, порівняно з когнітивним і регулятивним, хоча два останні компоненти мають різну міру вираженості на різних рівнях розвитку колективної ідентичності як такої [16].

Упродовж 1991–2018 рр. було досліджено специфіку трансформацій європейської цивілізаційної ідентичності громадян України, що живуть у різних регіонах. Загалом було обстежено 54100 респондентів віком від 18 до 89 років. Динаміка становлення і розвитку європейської цивілізаційної ідентичності громадян України відображена у Таблиці №1.

Таблиця 1

Динаміка трансформацій європейської цивілізаційної ідентичності громадян України в 1991 – 2018 рр.

Рівень розвитку європейської цивілізаційної ідентичності	1991 рік	2001 рік	2011 рік	2018 рік
Високий	24%	30%	27%	38%
Середній	49%	47%	38%	50%
Низький	27%	23%	35%	12%

Інтегративний підхід дозволив простежити динаміку становлення європейської цивілізаційної ідентичності громадян України: 1) у 1991–1995 рр. європейська цивілізаційна ідентичність займала низькі місця в загальному рейтингу ідентитетів, але, починаючи з 1996–1999 рр., її значимість помітно зросла (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 2) у 1999–2008 рр. відбувалося утвердження і національної, і європейської цивілізаційної ідентичності (коли стала помітною тенденція до збільшення показників європейської цивілізаційної ідентичності, як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин); 3) найвищого рівня розвитку європейська цивілізаційна ідентичність досягла в 2004–2005 рр. та у 2016–2018 рр.; 4) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні й Сході України спостерігалася тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності, але у 2010–2013 рр. процес зростання національної ідентичності призупинився, він відновився лише у 2015–2016 рр.; 5) найбільш стрімко європейська цивілізаційна ідентичність зростає у жителів великих міст; 6) була виявлена синхронізація підйомів і спадів у розвитку національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України в 1999–2010 рр., наприкінці 2013–2014 рр., а також у 2016–2018 рр.; 7) європейська ідентичність до 2018 р. не втрачала своєї значущості для громадян України тому, що запит на європейськість є дуже сильним в українському суспільстві (хоча наявність в українських ЗМІ проєвропейської риторики поєднується з повною відсутністю виваженої політики ідентичності в Україні).

Також був виявлений вплив європейської цивілізаційної ідентичності на процес консолідації громадян України та всього світового українства, адже ідентитети «я – європеєць», «я – представник європейської цивілізації», «ми – європейці» та інші, подібні їм, мають великий консолідаційний потенціал, оскільки об'єднують не тільки прагнення, мрії та ідеали респондентів, але й стають ціннісно-сміисловою основою спільної діяльності і етнічних, і політичних українців, і представників української діаспори. Європейська цивілізаційна ідентичність, яка об'єднує не тільки громадян України, але й все українство, спроможна прискорити консолідаційні процеси в сучасному українському соціумі, життєдіяльність якого вже чотири роки відбувається в умовах неоголошеної гібридної війни. Це проявляється у діяльності добровольців, волонтерів, громадських активістів та організацій. Але для консолідації переважної більшості українського суспільства заради розв'язання невідкладних завдань, які стоять сьогодні перед Україною, необхідно активізувати процеси деолігархізації, демонополізації і деколонізації України.

Проведене дослідження показало, що ресурс згоди і консолідації громадян України значною мірою визначається станом колективної ідентичності, що найбільш прийнятною для

громадян України є така матриця колективної ідентичності, в якій національна ідентичність громадянсько-політичного типу гармонійно поєднується з іншими різновидами колективної ідентичності – релігійною, регіональною, етнічною, європейською та ін. Отже, утвердження європейської цивілізаційної ідентичності в українському суспільстві є одним з найважливіших аксіологічних і світоглядних завдань, необхідних для подальшого виживання й розвитку України як незалежної держави.

Серед чинників, що перешкоджають нівеляції європейської цивілізаційної ідентичності громадян України народу чи не найважливішими є національна культура, цивілізаційна компетентність та колективна пам'ять. Адже глобалізований світ не тільки не відсуває колективну пам'ять на задвірки історичного процесу, але, навпаки, відроджує, як підкреслює Е. Сміт [14], етнонаціональні міфи, історичну пам'ять і давні традиції.

Сьогодні європейська орієнтація повинна стати не тільки одним із напрямків зовнішньої політики України, а й стратегічним вектором внутрішньої трансформації українського суспільства. Європейський вибір, європеїзація України, відданість європейським цінностям, впровадження європейських стандартів у реальне життя мають стати важливими геополітичними, економічними та соціокультурними Стратегемами для нашої держави. Для зміцнення європейської цивілізаційної ідентичності громадян України необхідно: а) активізувати процес демократизації України, а також формування демократичної політичної культури і цивілізаційної компетентності суспільства; б) розвивати в економічній сфері України «дух конкуренції» та удосконалити систему соціального захисту, адже ці соціальні реальності є важливими цивілізаційними характеристиками розвинених європейських держав; в) розробити і запровадити в Україні несуперечливу модель модернізації не тільки промислово-технологічної, але й політико-правової, соціально-економічної та освітньо-наукової сфери з опорою на європейський досвід посткомуністичних країн.

Перспективи подальших досліджень пов'язуються з необхідністю духовно-світоглядного «забезпечення» реалізації європейського вибору України, що має поєднуватися з подоланням постколоніальної спадщини, з відмовою від пережитків колоніального й тоталітарного минулого в суспільному житті, з активізацією процесів деколонізації українського соціуму.

Список використаних джерел

1. Бауман З., 2002. 'Индивидуализированное общество', М.: Логос, 324 с.
2. Воропаєва, ТС., 2018 'Динаміка формування національної та європейської ідентичності громадян України (1991–2018 рр.)', *Новий рівень образования: монографія*, Одеса: КУПРИЄНКО СВ, с.150–160, 169–171.
3. Воропаєва, ТС., 1995. 'Идентификация как психологический механизм формирования этнического самосознания', *Мир психологии и психология в мире*, М., 1, с.7–12.
4. Воропаєва, ТС., 2015. 'Семантика назви «Україна» у світлі ідей Івана Огієнка', *Іван Огієнко і сучасна наука та*

освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна, Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, XII, с.54–62.

5. Кислюк, К., 2018. 'Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи', *Філософська думка*, 3, с.48–65.

6. Латышев, ВВ., 1947. 'Известия древних писателей о Скифии и Кавказе', *Вестник древней истории*, 4, с.236–310.

7. Латышев, ВВ., 1949. 'Известия древних писателей о Скифии и Кавказе', *Вестник древней истории*, 2, с.839–885.

8. Субтельний, О., 1993. 'Україна: Історія', Київ: *Либідь*, 720 с.

9. Тоффлер, Э., 2004. 'Третья волна', М.: *АСТ*, 784 с.

10. Хантингтон, С., 1994. 'Столкновение цивилизаций?', *Полис*, 1, с.33–48.

11. Хантингтон, С., 2003. 'Столкновение цивилизаций', М.: *ООО «Издательство АСТ»*, 603, [5] с.

12. Berry, JW., Poortinga, YH., Segall, MH., Dasen, PR., 1992. 'Cross-cultural psychology: Research and applications', Cambridge: *Cambridge University Press*, p.44–62.

13. Krejci, J., Velimsky, V., 1981. 'Ethnic and Political Nations in Europe', New York: *St. Martin's Press*, 279 p.

14. Smith, A., 1992. 'National Identity and the Idea of European Unity', *International Affairs*, 68, p.55–76.

15. Tajfel, H., Turner, JC., 1986. 'The social identity theory of intergroup behavior', *Psychology of Intergroup Relations / S. Worchel & W. G. Austin (Eds.)*, Chicago: *Nelson-Hall Publishers*, Vol.1, p.7–24.

16. Voropayeva, T., 2012. 'Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizens of Ukraine (1991–2011)', *European Science and Technology: materials of the international research and practice conference*, Wiesbaden, January 31st, 2012, Vol. II, Wiesbaden, p.710–720.

* * *

References

1. Bauman, Z., 2002. 'Individualizirovanoe obshchestvo (Individualized society)', М., *Logos*, 324 s.

2. Voropayeva, TS., 2018. 'Dynamika formuvannya natsional'noyi ta yevropeys'koyi identychnosti hromadyan Ukrayiny (1991–2018) (Dynamics of forming the national and European identity of Ukrainian citizens (1991–2018))', *Novyy uroven' obrazovaniya: monografiya*, Odessa: *KUPRIENKO SV*, s.150–160, 169–171.

3. Voropayeva, TS., 1995. 'Identifikatsiya kak psikhologicheskii mekhanizm formirovaniya etnicheskogo samosoznaniya (Identification as a psychological mechanism for the formation of ethnic identity)' *Mir psikhologii i psikhologiya v mire*, М., 1, s.7–12.

4. Voropayeva, TS., 2015. 'Semantyka nazvy «Ukraina» u svitli idei Ivana Ohiyenka (Semantics of the name «Ukraine» in the light of the ideas of Ivan Ohiyenko)' *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita: naukovyi zbirnyk: seriya istorychna ta filolohichna*, Kamianets-Podilskyi: *Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiyenka*, 12, s.54–62.

5. Kyslyuk, K., 2018. 'Ukrayins'ka identychnist': istoryko-kul'turni retrospektyvy ta suchasni perspektyvy (Ukrainian Identity: Historical and Cultural Retrospective and Contemporary Perspectives)', *Filosofs'ka dumka*, 3, s.48–65.

6. Latyshev, VV., 1947. 'Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze (Proceedings of the ancient writers about Scythia and the Caucasus)' *Vestnik drevney istorii*, 4, s.236–310.

7. Latyshev, VV., 1949. 'Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze (Proceedings of the ancient writers about Scythia and the Caucasus)' *Vestnik drevney istorii*, 2, s.839–885.

8. Subtelnyi, O., 1993. 'Ukraina: Istoriia (Ukraine: History)', К., *Lybid*, 720 s.

9. Toffler, E., 2004. 'Tretya volna (The third wave)', М., *AST*, 784 s.

10. Khantington, S., 1994. 'Stolknovenie tsivilizatsiy? (Clash of civilizations?)' *Polis*, 1, s.33–48.

11. Khantington, S., 2003. 'Stolknovenie tsivilizatsiy (Clash of Civilizations)', М., *AST*, 603, [5] s.

12. Berry, JW., Poortinga, YH., Segall, MH., Dasen, PR., 1992. 'Cross-cultural psychology: Research and applications', Cambridge: *Cambridge University Press*, p.44–62.

13. Krejci, J., Velimsky, V., 1981. 'Ethnic and Political Nations in Europe', New York: *St. Martin's Press*, 279 p.